

- Шауб И.Ю. О происхождении культа богини Девы в Херсонесе // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888—1988 гг.: Тез. докл. — Севастополь, 1988. — С. 128—130.
- Щепинский А.А. Таврское божество «Дева» // Во тьме веков. — Симферополь, 1966. — С. 139—141.
- Юревич В. Псифисмь древнего города Херсониса о назначении почестей и наградь Диофанту, полководцу Мифрадата-Евпатора за покорение Крыма и освобождение херсонисцев отъ владычества скифовъ // ЗООИД. — 1881, Т. 12. — С. 1—48.
- Bilde P.G. Wandering Images: From Taurian (and Chersonesean) Parthenos to (Artemis) Tauropolos and (Artemis) Persike // The Cauldron of Ariantas. — 2003. — P. 165—184.
- Burkert W. Greek Religion. — Cambridge—Massachusetts, 1985.
- Hirst G.M. Ольвийские культы // ИАК. — 1908, Вып. 27. — С. 75—144.

Одержано 27.09.2004

Т.Н. Шевченко

К ВОПРОСУ О ВАРВАРСКИХ РЕЛИГИОЗНЫХ ВЛИЯНИЯХ В ХЕРСОНЕСЕ ТАВРИЧЕСКОМ

В статье рассмотрена история изучения верховного культа Херсонеса Таврического. Прослежено развитие теории варварских влияний в сфере религии. Учитывая археологические, эпиграфические и нумизматические сведения о культе Парthenос, а также взаимосвязи дорической колонии с местным населением, верховный культ Херсонеса не следует рассматривать с точки зрения теории варваризации. При изучении херсонесской религии нужно принимать во внимание дорический консерватизм и особенности исторического развития полиса.

Т.М. Shevchenko

THEORY OF BARBARIAN RELIGIOUS INFLUENCE IN TAURIC CHERSONESOS

The article deals with the backgrounds of study of the main cult of the Tauric Chersonesos. The development of theory of the barbaric influence on religion is traced. Taking into consideration the archaeological, epigraphic and numismatic evidence of Parthenos' cult, as well as the relationship of the Doric colony with barbarians, the supreme cult of Chersonesos should not be viewed with relation to the «barbarization» theory. The Doric conservatism and the peculiarities of the polis' religion should be taken into account when studying the religion of Chersonesos.

А.М. Домановський

ОКРЕМІ ЕЛЕМЕНТИ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ВІЗАНТІЙСЬКОГО УРЯДУ ТА РАННЯ ІСТОРІЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті розглянуто питання про вплив візантійської зовнішньоекономічної політики на формування окремих особливостей русько-візантійської торгівлі IX—X ст. Наведено нові пояснення феномену незначної кількості знахідок візантійських монет на території Давньої Русі, які дозволяють висунути припущення про існування регулярної торгівлі східних слов'ян із Візантійською імперією вже на початку IX ст. і запропонувати, виходячи з цього, нові аргументи на користь локалізації перших східнослов'янських державних утворень у Середньому Подніпров'ї або ж Дніпровсько-Донському межиріччі.

Рівень розвитку торговельних стосунків Давньої Русі та Візантійської імперії у IX—X ст. традиційно привертая значну увагу дослідників. При цьому вони неодноразово звертали увагу на той факт, що за кількістю знахідок на території Давньої Русі візантійські монети значно поступа-

ються арабським (Археологія Української РСР 1975, с. 376; Величко 1895, с. 34; Зоценко 1991, с. 57, 74; Котляр 1971, с. 35, 36; Котляр 1971а, с. 240; Кропоткин 1962, с. 11, 15; Кропоткин 1967, с. 47, 50, 51, 124—126; Потин 1970, с. 73; Петрухин 1998, с. 130; Романов 1948, с. 386; Сидоренко 1990, с. 15; Сидоренко 1992, с. 6, 47 тощо; Янин 1955, с. 136, 137; Янин 1956, с. 58; Zgusta

© А.М. ДОМАНОВСЬКИЙ, 2005

1975, р. 484, 488; пор.: Столярик 1992, с. 46, 48, 71). Їхнє співвідношення, за підрахунками П.П. Толочка, зроблені лише для території Києва, становить близько 1:40 (Новое в археологии Киева 1981, с. 361, 364; Толочко 1983, с. 168; Толочко 1976, с. 9). За даними ж В.В. Кропоткіна, частка візантійських міліарісій у скарбах IX—XI ст. є мізерною — 1—2 % (Кропоткин 1962, с. 17). За кількістю знахідок візантійські монети зазначеного часу значно поступаються і тим римським, що проникли на територію розселення східних слов'ян та розповсюдилися тут унаслідок торговельних відносин місцевого населення з Римом на початку I тис. н. е. (Брайчевский 1983, с. 289; Брайчевський 1959, с. 40—46; пор.: Брайчевський 1964, с. 248—261). Т. Нунан зазначав з цього приводу, що порівняно з тисячами дирхемів та динарів, знайдених у змішаних скарбах Київської Русі, маємо менш ніж 100 візантійських монет усіх типів, тоді як писемні та археологічні джерела свідчать про широкі торговельні зв'язки Русі з Візантією (Noonan 1980, р. 172).

Актуальність пояснення цього історичного факту значно зростає у зв'язку з дискусією про ранню історію давньоруської держави, зокрема про локалізацію так званого Руського каганату, в якій широко використовують дані нумізматики. Її останній найпомітніший сплеск пов'язаний зі статтею відомого французького візантолога К. Цукермана, опублікованою спочатку в Парижі, а згодом двічі перевиданою російською мовою у популярних академічних часописах України та Росії (Zuckerman 2000, р. 95—120; Цукерман 2001, с. 55—77; Цукерман 2003, с. 76—99). Дослідник намагається переглянути всю початкову історію Русі, виділивши два етапи її існування: 30—70-ті рр. IX ст. та час після 895 р. — від приходу на Русь Рюрика. Протягом першого з них, згідно з концепцією К. Цукермана, давньоруська держава — Руський каганат — існувала в басейні Волхова зі столицею Ладогою. Лише під час другого періоду, до початку X ст., політичний центр держави перемістився до Києва. Ймовірність існування Києва як значного політичного центру, який би об'єднував східних слов'ян уже у 830-ті — 870-ті рр. науковець заперечує на підставі того, що в IX ст. це місто мало б перебувати в повному економічному вакуумі, з огляду на відсутність відповідних археологічних даних та свідчень писемних джерел.

Публікація російського перекладу виявилася для науковця концептуальною, оскільки у відповідь на неї було надруковано низку статей-відгуків із серйозною критикою його поглядів (Петрухин 2001, с. 78—82; Седов 2003, с. 3—14; Калинина 2003, с. 15—19; Иванов 2003, с. 20—

22; Толочко 2003, с. 100—103). На жаль, вчені приділили недостатньо уваги саме «нумізматичним» аргументам К. Цукермана, який відзначав відсутність знахідок монет у Київському Подніпров'ї у 830—860-ті рр. як свідчення того, що в IX ст. «шлях із варяг у греки», що пізніше поєднав Київ та Константинополь, ще не функціонував. За умов такого «економічного вакууму» «каганат русів» існувати у Подніпров'ї не міг (Цукерман 2001, с. 66, 72; Цукерман 2003 с. 84, 89). Лише П.П. Толочко детальніше зупинився на цьому питанні, не використавши, втім, усіх можливих аргументів для критики твердження К. Цукермана (Толочко 2003, с. 101, 102—103; пор.: Петрухин 2001, с. 81; Седов, с. 4, 7).

Тим часом, враховуючи той факт, що «німі» свідчення нумізматики «практично нічим не захищені від найпротилежніших інтерпретацій» (Петрухин 2001, с. 81), особливої ваги набуває пояснення феномену відсутності чи нечисленності візантійських монет на території Давньої Русі в контексті особливостей розвитку торгівлі між давньоруською державою та Візантійською імперією. Значення цього питання є доволі великим, оскільки формування та укріплення Давньоруської держави багато в чому стимулювалося саме становленням і розвитком відносин русів з імперією (Литаврин 2000, с. 22; Головка 2003, с. 44, 45).

Нині існує кілька пояснень явища, що нас цікавить, проте К. Цукерман у своїй статті обмежився лише одним із них, не врахувавши при цьому бодай основної літератури. Пояснення, яке становило основу викладу візантолога, найвиразніше висловили вже Т. Арне, А.Є. Пресняков, М.К. Каргер та В.Б. Вілінбахов, які надто прямолінійно стверджували, що нечисленність візантійських монет на території Давньої Русі зумовлена незначним обсягом русько-візантійської торгівлі порівняно з торгівлею русько-арабською (Arne 1924, р. 90; Пресняков 1938, с. 80; Каргер 1958, с. 126; Вилинбахов 1963, с. 127, 128).

К. Цукерман посилається в цьому питанні лише на працю американського нумізмата Т. Нунана, який нібито робить висновок про практичну відсутність торговельних зв'язків між Києвом і Сходом раніше 900 р. і нерегулярність надходження візантійської монети на Русь аж до 50-х рр. X ст. (Noonan 1980, р. 152, 153; Noonan 1987, р. 396, 397). Візантолог не помічає при цьому, що поряд зі зручним для його концепції поясненням обережний нумізMAT висуває й інші — бартерний обмін товарами однакової вартості між візантійцями і русами, який робив використання монет непотрібним, або ж відсутність у Візантії достатньої кількості монет, щоб покрити дефіцит у зовнішній торгівлі (Noonan 1980, р. 172; Noonan 1987, р. 399). Зрештою Т. Нунан відмовляється

дати остаточну відповідь на запитання, що нас цікавить, наголошуючи на необхідності звернення по допомогу до професійних візантологів, які б змогли пояснити, чому під час активних русько-візантійських торговельних контактів на Русь потрапляла така мала кількість візантійських монет (Noonan 1980, p. 172). Виходячи з такої історіографічної ситуації, завданням пропонованої статті є уточнення та конкретизація причин нечисленності знахідок візантійських монет на території Давньої Русі саме з погляду візантолога.

Передусім зазначимо, що масова наявність на території одного з торговельних контрагентів монет, викарбуваних іншим контрагентом, дійсно є одним з найнаочніших критеріїв «прямих» торговельних зв'язків двох регіонів (Коваль 1993, с. 35, 36). Проте, очевидно, варто відмовитися від характеристики обсягів товарообміну між Давньою Руссю та Візантією лише на підставі такої «прямої лінійної» інтерпретації монетної статистики, оскільки і знахідки окремих монет не можуть бути «беззаперечними доказами прямих торговельних зв'язків» (Lopez 1959, p. 74), і нечисленність таких знахідок не може свідчити про відсутність чи незначний обсяг торговельних відносин, тому що в багатьох випадках торгівля може відбуватися без помітного відображення «в обігових монетних запасах на ринках тих чи інших областей» (Массон 1951, с. 104; пор.: Романчук 2003, с. 132—137; Романчук 1998, с. 67—69; Романчук, Щеглов 1998, с. 180—181). Лише наявності торгівлі ще недостатньо для припливу металеві монети з однієї країни до іншої — потрібно, щоб торгівля мала активний баланс для однієї з країн і пасивний — для іншої (Гусаков 1946, с. 245). Така модель відносин була притаманна русько-арабській торгівлі, оскільки арабські країни у IX—X ст. більше купували у Русі, ніж продавали їй, і були змушені через це оплачувати крам руських гостей срібними монетами (Сидоренко 1991, с. 155, 156). Отже, нумізматичні дані завжди потребують підтвердження свідченнями інших джерел — писемних чи археологічних (див.: Георгиев 2001, с. 223—224).

Детальніший аналіз дозволив висунути інші пояснення феномену нечисленності візантійських монет на території Давньої Русі. Явище пояснювали падінням товарності господарства у Візантії або ж вилученням із грошового обігу значної кількості монет для перекарбування у період боротьби імператорів-іконофілів з іконоборцями (Свердлов 1969, с. 544). Поряд із внутрішньоекономічною та внутрішньополітичною нестабільністю згадують також складне зовнішньополітичне становище імперії, яке заважало її активному впливу в Східній Європі (Галкина 2002, с. 206). Обидва твердження можуть бути актуальними для кінця VIII — першої третини IX ст., але ви-

даються недостатньо переконливими для середини — другої половини IX ст., позначених значним піднесенням візантійської економіки та зростанням її монетизації (Кропоткин 1967, с. 51; Cambridge Economic History 1987, p. 139; Treadgold 1997, p. 578). Ще одну, ймовірнішу, інтерпретацію найпоєднаніше обстоює П.П. Толочко. Цей дослідник пояснив згадане явище уподобаннями, інтересами та діями давньоруських купців, які вважали за краще вивозити зі столиці імперії не гроші, а високоліквідні візантійські товари — шовк, вироби зі скла, ювелірні прикраси, коштовні предмети побуту, екзотичні фрукти, приправи, вина тощо. Інакше кажучи, торговці з Давньої Русі, фактично, вели у Царгороді обмінну торгівлю, а гроші, які все ж потрапляли до їхніх рук, прагнули негайно витратити на ті самі привабливі ромейські вироби (Толочко 1989, с. 124, 125; Толочко 1996, с. 191; Толочко 1976, с. 10; Толочко 2003, с. 101). Подібну думку висловив ще В.Й. Ключевський, характеризуючи русько-візантійську торгівлю як обмінну (Ключевский 1956, с. 158). Таку саму чи, принаймні, близьку позицію з цього питання висловлено в працях І. Сорлін, Г.Г. Литавріна, О.Ф. Сидоренко та деяких інших дослідників, які, очевидно, підтримували її, уникаючи, втім, власних детальних пояснень зазначеного явища (Sorlin 1961, p. 475; Новосельцев, Пашуто 1967, с. 82; Свердлов 1969, с. 544; Литаврин 2000, с. 105, 106; Литаврин, Янин 1970, с. 36; Cambridge Economic History 1987, p. 490, 491; Резников 2001, с. 10; Сидоренко 1990, с. 15; Сидоренко 1992, с. 6, 47; Сорочан 1995, с. 128; Назаренко 2002, с. 22; див.: Домановський 2004а, с. 70). Отже, ця група дослідників пояснює причини нечисленності візантійських монет на території Давньої Русі особливостями монетного обігу у Візантійській імперії у VIII — першій третині IX ст., вподобаннями давньоруських купців, а також загальнотеоретичними міркуваннями про те, що торговельний обмін зовсім не обов'язково пов'язаний зі значним осіданням монет на території торгових контрагентів.

Жодним чином не заперечуючи цілковитої справедливості такого погляду, варто зазначити, що наведених припущень навряд чи достатньо для вичерпного пояснення мало не повної відсутності візантійських монет на території Давньої Русі. Руські торговці, зацікавлені в отриманні арабського срібла, були не менш охочі отримати дорогоцінні метали й з імперії, зокрема золоту візантійську номісму — привабливий «долар середньовіччя», який тоді був практично єдиною «міжнародною валютою» (Баран 1998, с. 237; Брим 1931, с. 207; Лебедев 1975, с. 43; Лебедев 1985, с. 233; Новосельцев, Пашуто 1967, с. 82; Толочко 1989, с. 24; Zgusta 1975, p. 486; Lopez 1951, p. 209—234; Кропоткин 1967, с. 52; Петров

1980, с. 179). У літописі золото завжди стоїть на першому місці в переліку подарунків і данини з боку Візантійської імперії руським князям, проте воно так і не стає «регулярною статтею візантійського експорту на Русь» (Новое в археологии Киева 1981, с. 364, 365; Оболенский 1998, с. 199; Chirovsky 1963, р. 114). Виходячи з цього, можна припустити, що незначна кількість знахідок візантійських монет на території Давньої Русі пояснюється не лише уподобаннями та прагненнями руських купців, а й інтересами та цілеспрямованими діями уряду Візантійської імперії.

У зв'язку з цим слід звернути увагу на майже не помічені науковою спільнотою розвідки М.Я. Брайчевського та В.М. Зоценка, які спробували пояснити зазначений феномен не лише інтересами та уподобаннями руських торговців, а й елементами візантійської зовнішньоторговельної політики (Брайчевский 1983, с. 276—297; Зоценко 1991, с. 57—79). Наведені ними твердження здатні значною мірою конкретизувати та відтінити назване явище, хоча при цьому обидва науковці, виходячи із завдань своїх статей, не приділяють значної уваги політиці візантійського уряду в галузі монетного обігу та зовнішньої торгівлі.

Дійсно, знайомство з тогочасним візантійським законодавством та деякими елементами візантійсько-руських торговельних угод дозволяє впевнено стверджувати, що саме політика візантійського уряду у сфері зовнішньої торгівлі спричинила незначний вплив візантійської монети за кордон, зокрема на територію Давньої Русі (див.: Домановський 2004а, с. 71). Відомо, що в тогочасному візантійському законодавстві існувала пряма заборона на вивіз за кордон зливків дорогоцінних металів та виробів з них, у тому числі монет (Basil. LX 1840, XIX. 1. 86, 87, 1862. LVI. 1. 20; Les Nouvelles de Leon VI 1944, LXIII; Левченко 1956, с. 38; Сорочан 1995, с. 123; Сюзюмов 1959, с. 40; Lopez 1951, р. 227; Andreades 1962, р. 66; Hendy 1985, р. 257, 258; Ferluga 1987, s. 634, 635; Laiou 2002, р. 710). Ромей, яким аж ніяк не бракувало економічних знань, отриманих із повсякденної практики, справедливо вважали, що зручні для обігу гроші в достатній кількості є основою всіх справ, а нестачу їх в обігу вважали «хворобою» й усіляко намагалися їй запобігти (Les Nouvelles de Leon VI 1944, LI; Сорочан 1995, с. 123; Сюзюмов 1959, с. 47; Сюзюмов 1947, с. 267—269; Литовченко 1995, с. 103). Закони про заборону вивозу дорогоцінних металів за кордон існували й до створення Василік і трапляються ще в Кодексах Феодосія та Юстиніана (Theodosiani libri XVI 1905, IX. 23. 1; Codex Justinianus 1895, IV. 63. 2). Це дає усі підстави стверджувати, що їхні норми були чинними протягом усього періоду існування ранньосередньовічної імперії ромей,

оскільки Візантія не знала повної офіційної аброгації юстиніанового права (Сорочан 2001, с. 27).

За дотриманням заборони на вивіз виробів із дорогоцінних металів за кордон мали слідувати члени корпорації аргіропратів — торговців золотом, сріблом, перлами та коштовними каменями (Книга Эпарха 1962, II. 4. 6; Зоценко 1991, с. 74; Сюзюмов 1951, с. 39). За її виконанням мав також наглядати спеціальний чиновник секрету епарха міста — лігатарій, який складав списки куплених іноземцями товарів, стежачи, аби зі столиці імперії не було вивезено нічого забороненого, ймовірно, у тому числі й монет та виробів із дорогоцінних металів (Книга Эпарха 1962, XX. 1; Свердлов 1999, с. 56; Сорочан 1991, с. 19). Очевидно, в угодах саме він (чи, радше, чиновник з його відомства) виступав під іменем «цесарева мужа», який мав супроводжувати русичів під час їхніх виходів до міста (Книга Эпарха 1962, с. 250; Литаврин 2000, с. 143, 144). Ці самі функції могли виконувати комерсіанти чи вуллоти.

Отже, вже однією цією заборонаю, у тому разі, якби вона виконувалася ефективно, уряд Візантійської імперії міг досягти значного скорочення впливу золотих монет за кордон. Не маючи права вивозити за кордон золоті та срібні монети, руські купці просто змушені були витратити їх на купівлю візантійських товарів (Сорочан 1995, с. 126). Утім, ефективність виконання візантійських законів IX—X ст. перебільшувати не варто. Політика заборони вивозу дорогоцінних металів за кордон, як вже було зазначено, сягала ще ранньовізантійського часу, коли імперський уряд без особливого успіху намагався зупинити потік золота, який, унаслідок успадкованого ще від Римської імперії пасивного торговельного балансу, безперервно йшов із Візантії до країн Сходу, що призводило до значних фінансових труднощів (Theodosiani libri XVI 1905, IX. 23. 1; Codex Justinianus 1895, IV. 63. 2; Пигулевская 1951, с. 67, 68; Пигулевская 1951а, с. 89; Simkin 1968, р. 57; Петров 1976, с. 68—78; Петров 1980, с. 179, 180; Iluk 1985, р. 80; Hendy 1985, р. 257; Cambridge Economic History 1987, р. 134; Сорочан 1995, с. 123; Бардола 2001, с. 33). Очевидно, успішність заходів візантійського уряду щодо перешкодження впливу дорогоцінних металів на Русь у IX—X ст. була пов'язана зі значним переважанням економіки імперії, її високорозвиненого ремесла й торгівлі над економікою нового торговельного контрагента, що, відповідно, і створювало активний торговельний баланс для Візантії і пасивний — для давньоруської держави. Можна говорити й про певну взаємовигідність двосторонньої торгівлі для обох країн (Гапусенко 1961, с. 54; Cambridge Economic History 1987, р. 490; Сидоренко 1989, с. 20; Лебедев 1998, с. 207, 208), яка й призводила до

своєрідного «взаємозаліку» в обміні товару на товар.

Варто також згадати про додаткові механізми, які стимулювали руських гостей витратити отримані при торговельному обміні гроші на купівлю візантійських товарів. Один з них ми виявили під час перекладу слова «купля» («коупля») в окремих статтях русько-візантійських торговельних угод 907 та 944 рр. (докл. див.: Домановський 2004, с. 46, 47; Домановський 2004а, с. 71—72). Ідеться про повторене в обох угодах зауваження, що право на безкоштовне харчування, так зване місячне, під час перебування в Константинополі мають лише ті давньоруські купці, які прийшли для «купли» («коупли»): «Аще приидуть Русь бес купли, да не взимають месячины» (ПСРЛ Т. 1. 1962, Стлб. 31, 48; ПСРЛ Т. 2. 1962, Стлб. 22, 37; Приселков 1950, с. 65, 75; Договори Руси 1952, с. 31, 64; ПВЛ 1999, с. 17, 24; ПВЛ 2000, с. 82, 98). Дослідники традиційно розуміли це зауваження як заборону отримувати безкоштовне харчування для тих прибульців з Русі, які не вели торговельних операцій, прибували без товарів або не з торговельною метою (Левченко 1956, с. 123; Левченко 1952, с. 124; Новосельцев, Пашуто 1967, с. 82; Рыбаков 1948, с. 339; Сахаров 1980, с. 113; Сорочан 2001, с. 249; Франклин, Шепард 2000, с. 155; Шекера 1963, с. 66). Таке тлумачення було зумовлено неточним перекладом, у якому зазначалося, що «місячного» позбавлялися ті купці, які прибували до Царгороду «без торгівлі» (Літопис Руський 1989, с. 18, 26; ПВЛ 1999, с. 153, 160; ПВЛ 2000, с. 83, 99). Однак у наведених положеннях угод ідеться не про торгівлю взагалі (давньоруською «търг», «търгование», «гостьба»), а власне про купівлю, оскільки саме таке значення притаманне слову «купля» у грамотах та угодах (Львов 1975, с. 254; Покровська 1999, с. 99—100). Такий переклад, запропонований М. Лавровським, С.П. Обнорським, М.Д. Приселковим, М.Я. Брайчевським та М. Хеллманом (Лавровский 1853, с. 131—135; Обнорский 1960, с. 111; Приселков 1939, с. 100; Брайчевский 1983, с. 288, 289; Hellman 1987, s. 656, 663), у різні часи вважався ймовірним.

Отже, ромей позбавляли «місячного» не тих русичів, які не вели торгівлю взагалі, а тих, що не купували візантійських товарів. Інакше кажучи, право отримувати «місячне» мали лише ті давньоруські купці, які не тільки продавали власний крам, а й купували ромейський (Приселков 1939, с. 100; Брайчевский 1983, с. 288, 289). Позбавлення права на безкоштовне харчування було, у будь-якому разі, досить відчутним для руських гостей, торгівля яких, пов'язана з великими видатками та небезпечною подорожжю, виправдовувала себе лише за наявності «відвертих субсидій» (Франклин, Шепард 2000, с. 166).

Більше того, якщо погодитися з думкою Г.Г. Литавріна, позбавлення права отримувати «місячне» автоматично призводило до втрати права на безкоштовне проживання в монастирі Св. Маманта, а оскільки, як впливає з положень угод, проживання руських купців деінде заборонялося, то вони взагалі позбавлялися будь-якої можливості вести торговельні операції у Царгороді (Литаврин 2000, с. 117; Литаврин 1993, с. 87; пор.: Сорочан 2001, с. 249).

Схема торговельного обміну, яку отримуємо за такого пояснення відповідних статей договорів, дуже добре співвідноситься з характерною для тогочасної Візантії системою мітатної торгівлі, за якою приїжджі купці були зобов'язані виставити напоказ увесь свій товар і чекати рішення оптових покупців — представників константинопольських систем. Лише після того, як останні відмовлялися купити весь виставлений товар чи певну його частину оптом, іноземці, за наявності спеціального дозволу єпарха міста, могли продавати привезене на царгородських ринках (Книга Єпарха 1962, V. 2. 3. 4. 5; История Византии 1967, с. 144; Сорочан 2001, с. 307, 308; Сорочан 1991, с. 20; докл. див.: Домановський 2004а, с. 72). Відповідно, до міста руські купці йшли не стільки з метою продавати власні товари, скільки для того, щоб придбати там візантійський крам: «да входят в град едиными враты... да творять куплю (виділено нами. — А.Д.), якоже им надобе» (Договори Руси 1952, с. 32, 65; ПВЛ 1999, с. 17, 24; ПВЛ 2000, с. 84, 98; ПСРЛ. Т. 1. 1962, Стлб. 31, 49; ПСРЛ. Т. 2. 1962, Стлб. 23, 37; Приселков 1939, с. 65, 75).

Цілком імовірно, що подібні торговельні клаузули могли міститися в гіпотетичних русько-візантійських мирних договорах другої половини IX ст. Принаймні, дослідники вважають за можливе говорити про існування русько-візантійської угоди 860 р., укладеної після вдалої для русичів облоги Константинополя, яка нібито фіксувала значні привілеї для руських купців (Головко 1994, с. 13; Головко 2003, с. 45; Котляр 1997, с. 72, 73; Котляр, Смолій 1994, с. 22, 30; Литаврин, Янин 1970, с. 35; Котляр 2003, с. 21; Сидоренко 1990, с. 17; Сидоренко 1992, с. 8). З того часу всю політику перших руських князів можна розглядати в контексті укріплення й розвитку торгівлі з Візантійською імперією (Брим 1931, с. 206).

Більше того, П.П. Толочко наголошує на тому, що вся зовнішньополітична активність Русі в напрямку Візантійської імперії, зокрема відомі походи на Крим (Сурож) та Амастриду, як і посольство 838—839 рр., мали на меті передусім відстоювання торговельно-економічних інтересів східнослов'янських племінних союзів, втілення яких викликало певну протидію з боку візантійського уряду (Толочко 1990, с. 103; Толочко 1991,

с. 4; Толочко 1998, с. 64; Гапусенко 1961, с. 54; Литаврин 2000, с. 22). Подібної думки (опінії) щодо посольства 838 р. дотримується і відомий російський візантолог Г.Г. Литаврін (Литаврин 2000, с. 46; История Византии 1967, с. 227, 228), причому очевидно, що обидва автори виходять з практики пізніших русько-візантійських угод першої половини X ст. (Свердлов 2003, с. 98). Г.Г. Литаврін у цілому справедливо зазначає, що купці держав та народів, які не мали дипломатичних відносин та офіційних договорів з імперією, «були позбавлені всілякої можливості вести торгівлю не лише в столиці, але й у провінційних містах Візантії», і саме через це русам доводилося силою нав'язувати імперії торговельні зв'язки (Литаврин 2000, с. 23).

Навіть якщо визнати припущення П.П. Толочка та Г.Г. Литавріна надто сміливими, не доводиться сумніватися в тому, що торгівля з Візантією починає відігравати важливу роль у житті перших слов'янських політичних утворень не пізніше, ніж у першій третині IX ст. Про це, зокрема, свідчить арабський географ Ібн Хордадбех, згадуючи у своїй праці «Книга шляхів і країн» про торгівлю з Візантією купців ар-Рус, які є різновидом (джинс) слов'ян. Ці купці доставляють хутра зайців (чи бобрів або білок (за різними перекладами)) та чорних лисів, а також мечі з найвіддаленіших околиць країни слов'ян до Румійського (Візантійського) моря, де сахіб (володар, господар, пан, губернатор) ар-Рума (Візантії) стягує з них десятину (ушр) (Гаркави 1870, с. 49; Kitâb al-Masâlik 1889, р. 154; Куник 1903, с. 129, 130; Бартольд 1963, с. 825; Новосельцев 1965, с. 384; Pritsak 1970, р. 253—257; Ибн Хордадбех 1986, с. 124; Калинина 1986, с. 71; Заходер 1967, с. 84, 85; Прицак 2001, с. 16, 17; Древняя Русь 2003, с. 206).

Хоч у Хордадбеа й не зазначено, яким саме шляхом руси діставалися до візантійських володінь, з високою ймовірністю можна стверджувати, що їхній шлях був річковим і пролягав, найвірогідніше, по Дніпру (Вестберг 1908, с. 374; Ибн Хордадбех 1986, с. 41; Калинина 1986, с. 80, 81; Коновалова 2000, с. 130; Литаврин 2000, с. 11, 142). Не можна відкидати й гіпотезу про суходільний шлях степами до Криму (Франклин Шепард 2000, с. 70, 86), проте такі першокласні мореплавці, як руси, швидше б обрали шлях річкою. Ще менш ймовірним, принаймні для першої половини — середини IX ст., нам видається припущення, що шлях руських купців до Константинополя пролягав через Нижнє Подунав'я і болгарські землі (Велиханова 1979, с. 40; Ибн Хордадбех 1986, с. 41; Калинина 1986, с. 81, прим. 74; Коновалова 1999, с. 12; Коновалова Перхавко 2000, с. 154). Малоімовірною виглядає побудова Т. Левицького, який вважає, що

руси проходили від Балтійського моря кружним шляхом навколо європейського материка до Атлантичного океану, Середземного моря і, нарешті, до Константинополя (Ibn Hurdvdbeh 1956, s. 130—131, punkt 152). Зрештою, абсолютно фантастичним є погляд О. Прицака, який на основі даних Ібн Хордадбеа реконструює якусь західноєвропейську міжнародну рутено-фрізько-норманську торговельну компанію VIII ст. з Південної Франції (Прицак 2001, с. 12).

Отже, саме дніпровський шлях купців-русів видається найбільш ймовірним. Проте деякі дослідники, зокрема В.Я. Петрухін, вважають неможливим становлення «шляху із Варяг у Греки» у першій половині і навіть середині IX ст., називаючи припущення Г.Г. Литавріна про функціонування самостійного дніпровського шляху до Візантії вже у 830-ті рр. «науковою інерцією» (Петрухін 2000, с. 86; див.: Литаврин 2000, с. 11) і зараховуючи дані Ібн Хордадбеа про можливу торгівлю русів на території вздовж Дніпра хіба що до 880-х рр. (Петрухін 1996, с. 9; Петрухін 2001, с. 80; Петрухін 2002, с. 52). Дещо дивує аргументація, до якої вдається дослідник: оскільки у праці Ібн Хордадбеа йдеться, найвірогідніше, про «шлях із Варяг у Греки», то дані арабського вченого можуть стосуватися пізнішого періоду, ніж 880-ті рр., тому що до того часу ця транс-континентальна магістраль нібито не діяла (пор.: Франклин, Шепард 2000, с. 137). Логіка науковця подібна до тієї, якою послуговується К. Цукерман у вирішенні питання про (не)існування Південної Русі IX ст. (див.: Толочко 2003, с. 101; пор.: Петрухін 1993, с. 70). Причина помилки очевидна: В.Я. Петрухін датує свідчення Ібн Хордадбеа, виходячи із загального контексту, в якому розглядає ранньосередньовічну історію східних слов'ян, а саме — з погляду функціонування транс-континентальної магістралі.

Натомість переважна більшість авторитетних сходознавців, виходячи з даних про рукописну традицію та свідчень нумізматики, схиляється до думки, що уривок праці Ібн Хордадбеа з описом маршрутів купців-русів, які є різновидом слов'ян, містився вже в першій редакції книги арабського географа і тому має датуватися часом, не пізнішим 40-их рр. IX ст. (Kitbb al-Masblik 1889, р. XX; Ibn Hurdvdbeh 1956, s. 55, 56; Левченко 1956, с. 45; Ibn Hurdvdbeh 1956, s. 56; Pritsak 1970, р. 243; Велиханова 1979, с. 41, прим. 9; Новосельцев 1982, с. 122, 126; Ибн Хордадбех 1986; Калинина 1986, с. 82; Коновалова 1998, с. 52—57; Калинина 2000, с. 110, 113; Седов 2003, с. 8; Древняя Русь 2003, с. 205), та відповідати ситуації, яка склалася кількома десятиліттями чи навіть століттями раніше (Ключевский 1956, с. 127; Новое в археологии Киева 1981, с. 356, 357; Noonan 1987—1991, р. 214; Смирнов 1988,

с. 88; Литаврин 2000, с. 21, 23; пор.: Новосельцев 1965, с. 386).

Думка про існування лише однієї редакції твору Ібн Хордадбега, датованої 885 р. (Marquart 1903, s. 390; Вестберг 1908, с. 374; Новосельцев 1982, с. 121), знаходить нині все меншу підтримку серед сходознавців, найобережніші з яких питання про існування однієї чи двох редакцій залишають відкритим (Крачковский 1957, с. 148; Калинина 1986, с. 69). Вона, безумовно, вигідна для концепції В.Я. Петрухіна, проте дослідник навіть не згадує про її існування. Не згадує він і про трактування уривку про торговельні шляхи русів як пізнішої вставки (Westberg 1899, s. 284—287), також відкинуте дослідниками (Вестберг 1908, с. 374; Новосельцев 1965, с. 383; Велиханова 1979, с. 38; Ібн Хордадбех 1986, с. 39—42; Древняя Русь 2003, с. 207). До того ж, історик у своїх працях веде мову виключно про шлях від Балтійського моря до Чорного в цілому. Дійсно, виходячи з такого підходу, важко говорити про можливість руської торгівлі з Візантією на території вздовж Дніпра вже в першій половині IX ст., оскільки ми не маємо відповідних археологічних матеріалів навіть для початку X ст. Показово також, що весь «шлях із Варяг у Греки» не описано в жодному з тогочасних джерел (Брим 1931, с. 201; Анохин 2000, с. 57).

Утім, на «шляху з Варяг у Греки», який повністю склався лише в другій половині X ст., варто виділяти менші фрагменти: Дніпровський (Грецький) — на південь, до Візантії, та Волховський (Варязький) — на північ, до Скандинавії (Бернштейн-Коган 1950, с. 236, 252, 266; Сидоренко 1990а, с. 19—22; пор.: Рыбаков 1981, с. 57). Очевидно, що перший з них аж ніяк не міг бути відкритим лише в середині IX ст., як про це стверджували в літературі (Брим 1931, с. 205, 233). Південна частина трансконтинентального шляху цілком могла почати функціонувати значно раніше, вже на початку чи, принаймні, в першій третині IX ст., про що й свідчать дані Ібн Хордадбега (Смирнов 1980, с. 7; Сидоренко 1989, с. 17, 18; Литаврин 2000, с. 11). Найвіддаленіші околиці країни слов'ян, з яких, за свідченнями цього арабського географа, йшли до Візантії купці-руси, цілком могли знаходитися десь у південних районах слов'янських земель (Новосельцев 1965, с. 387; Пріцак 2001, с. 17).

Отже, варто вести мову не про загальне становлення «шляху з Варяг у Греки» вже на початку IX ст., а лише про функціонування в цей час Дніпровського шляху, що починався з Києва (Толочко 2003, с. 102, 103). Аж до останніх десятиліть IX ст. цей шлях належав слов'янським, руським (але не скандинавським) купцям, торгівля ж норманів тоді обмежувалася Ладогою (Седов 2003, с. 7, 8, 11). Як зазначав Б.А. Рибак

ков, «Русь випереджала варягів у прокладанні шляхів на Схід» (Рыбаков 1981, с. 56; див.: Гапусенко 1961, с. 54; Анохин 2000, с. 55, 57). Становлення русько-візантійської торгівлі відбулося, таким чином, значно раніше 860-х рр., як про це пише В.Я. Петрухін (Петрухін 2001а, с. 140, 142). Тоді було лише активізовано доволі давні торговельні відносини імперії зі східними слов'янами південної зони, оскільки варяги, контактуючи з місцевим слов'янським населенням та спираючись на нього, швидко визнали значення дніпровського торговельного шляху до Візантії (див.: Смирнов 1980, с. 7; Gieysztor 1993, p. 507; Литаврин 2000, с. 11).

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що ми виявили ще кілька тих, за словами С.Б. Сорочана, «немовби випадкових моментів торговельно-економічного життя Візантії», в яких проявилися очевидні тенденції до створення «системи» своєрідного візантійського меркантилізму та протекціонізму (Сорочан 1995, с. 122, 132; Бардола 1999, с. 63, 64). Вони значною мірою спростовують усталену в історіографії думку про те, що імперський уряд штучно підтримував пасивний баланс власної торгівлі, створюючи максимальні пільги для імпорту й обмежуючи експорт, що й призводило до масового відпливу візантійських монет за межі імперії (История Византии 1967, с. 256; Культура Византии 1989, с. 27; Сюзюмов 1951, с. 33, 34; Сюзюмов 1959, с. 39; Каждан 1960, с. 291 і наст.; Острогорський 2002, с. 230). Очевидно, обмеження стосувалися лише життєво важливих (продукти харчування) та дорогоцінних (ювелірні вироби, монети з дорогоцінних металів, шовкові тканини тощо) товарів, тоді як вивезення і, відповідно, виробництво іншого краму, такого як вироби царгородського ремесла «загального вжитку», всіляко заохочували та підтримували (Andreades 1962, p. 65, 66). Той факт, що для вивезення призначалися менш цінні товари, зовсім не означає відмови від розширення власного експорту.

Найточнішим свідченням ефективності розглянутих заходів імперського уряду і є незначна кількість знахідок візантійських монет на території Давньої Русі IX—X ст., причому слід заважити, що деяка частина з них могла потрапити сюди певною мірою випадково, «з інших рук», наприклад, з території візантійського Криму, де контроль за вивезенням дорогоцінних металів міг бути слабшим, ніж у столиці імперії (Chirgovsky 1963, p. 114, 115), з території Болгарії, з якою Русь мала активні торговельні зв'язки (Перхавко 1984, с. 95; Перхавко 1988, с. 99; див. також: Коновалова, Перхавко 2000, с. 175—187), або ж «кружним шляхом» через Шовковий шлях та Волго-Балтійську магістраль (Галкина 2002, с. 206; пор.: Штатман 1972, с. 32—38) чи навіть через Західну Європу (Бернштейн-Коган 1950, с. 246, 247).

Саме така політика візантійського уряду, ймовірно, і стала однією з основних причин незначного впливу золотих та срібних монет із Візантії на Русь, що й зумовило нечисленність їхніх знахідок. У поєднанні з ґрунтовними висновками П.П. Толочка, Г.Г. Литавріна, О.Ф. Сидоренко та деяких інших дослідників, ця теза дозволяє значною мірою спростувати твердження К. Цукермана про незначний обсяг русько-візантійської торгівлі у IX ст., й тим паче — про повну її відсутність. Дійсно, скорочення з 30-х рр. IX ст. кількості монетних скарбів у Нижньому та Середньому Подніпров'ї не може свідчити про інтенсивний монетний обіг на цих територіях (Петрухин 2000, с. 86; див.: Смирнов 1988, с. 87—91; Литаврин 2000, с. 11, 46; Литаврин 1999, с. 422), проте цей факт має інше пояснення, яке дозволяє не вважати його незаперечним доказом відсутності торговельних зв'язків тогочасного населення зазначених територій із Візантією. Подібне явище спостерігаємо і на інших територіях, широкі торговельні зв'язки яких із Візантійською імперією не викликають жодних сумнівів (Dimian 1957, р. 189—216; Свердлов 1969, с. 544; Георгиев 2001, с. 227; Сорочан 1996, с. 67; Тодорова 1987, с. 167). Навіть у першій половині X ст., між договорами 911 та 944 рр., коли торгівля з Візантійською імперією не лише остаточно набула регулярного характеру, а й стала значно інтенсивнішою (Литаврин 1988, с. 38—42), обсяг припливу візантійських монет на Русь не збільшився, що змусило Т. Нунана зарахувати цей час разом з усім IX ст. до єдиного періоду спорадичного обігу незначної кількості візантійських монет на території Русі (Noonan 1980, р. 154).

Відповідно, зникає важливий аргумент проти можливості існування Південної Русі, точніше — існування на півдні східнослов'янських земель першого об'єднання державного типу наприкінці VIII—IX ст. Більше того, наведені міркування, у поєднанні з даними Ібн Хордадбега, свідчать про локалізацію давньоруської держави («Руського каганату», якщо цю назву можна вважати прийнятною) (див.: Калинина 2003, с. 17; Петрухин 2001, с. 78; Петрухин 2001а, с. 132;

Петрухин 2000, с. 87; Толочко 2003, с. 102) саме у Середньому Подніпров'ї (Левченко 1956, с. 56; Толочко 1990, с. 103; Толочко 2003, с. 102; Свердлов 1970, с. 363—369; Литаврин 2000, с. 42, 43; Назаренко 2002, с. 22; Свердлов 2003, с. 93, 96, 97, 99) або ж на Лівобережжі Дніпра та в межиріччі Дніпра й Дону (ареал волинцевської археологічної культури) з імовірною столицею в Києві (Седов 1998, с. 9, 11; Седов 1999, с. 65—76; Седов 2003, с. 10). Це (прото)державне утворення аж ніяк не існувало в «економічному вакуумі» — воно постає включеним до системи світової торгівлі, таким, що підтримує активні торговельні зв'язки з країнами арабського Сходу та Візантією (Christian 2000, р. 20). Зазначимо також, що саме для південних земель східних слов'ян IX ст. характерною є наявність відносно численних нумізматичних знахідок, і саме тут концентруються всі східноєвропейські знахідки візантійських монет IX ст. (Зоценко 1991, с. 66, 67; Седов 1998, с. 9; Седов 1999, с. 75, 76; Янин 1955, с. 137, 138; Бернштейн-Коган 1950, с. 248). Навряд чи всі вони потрапили сюди через «третьі руки». Показовою в цьому плані є концентрація візантійських монет у вузлових пунктах Подніпров'я, що недвозначно свідчить про існування торговельного шляху, який проходив Дніпром (Свердлов 1969, с. 544).

Думку про «південне» розміщення політичного центру Давньоруської держави аж ніяк не можна вважати «науковою інерцією», про яку почасти згадує В.Я. Петрухин, відкидаючи без достатньо аргументованої критики те чи інше «застаріле», як на нього, твердження сучасної історіографії (пор.: Петрухин 2001б, с. 86). Попри те, що конкретна локалізація державних утворень IX ст. півдня східнослов'янського світу дещо різниться, є чимало підстав говорити, що «вектор процесів ендегенного розвитку східного слов'янства пролягав (...) з півдня на північ» (Ричка 2001, с. 27; Свердлов 2003, с. 96, 97). Немає сумніву, що важливу роль у цьому розвитку відігравали дипломатичні та торговельні відносини з Візантійською імперією, і їхня зважена та всебічна характеристика — важливе завдання майбутніх досліджень.

Анохин Г.И. Новая гипотеза происхождения государства на Руси // ВИ. — 2000, № 3. — С. 51—61.

Археологія Української РСР: в 3-х тт. — Т. 3. — К., 1975.

Баран В.Д. Давні слов'яни. — К., 1998.

Бардола К.Ю. Некоторые аспекты таможенной политики ранней Византии (IV—VI вв.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Харків, 2001. — С. 32—37.

Бардола К.Ю. Политика протекционизма византийского государства в IV—VI вв. // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 1999. — С. 63, 64.

Бартольд В.В. Арабские известия о русах // Бартольд В.В. Сочинения. — Т. 2. — Ч. 1. — М., 1963. — С. 810—858.

Бернштейн-Коган С.В. Путь из варяг в греки // ВГ. — 1950, Сб. 20. — С. 239—270.

Брайчевский М.Ю. К вопросу о правовом содержании первого договора Руси с греками (860—863 гг.) // СЕМП 1982. — М., 1983. — С. 276—297.

- Брайчевський М.Ю.* Біля джерел слов'янської державності. — К., 1964.
- Брайчевський М.Ю.* Римська монета на території України. — К., 1959.
- Брим В.А.* Путь из варяг в греки // Известия АН СССР, Отделение общественных наук. — 1931, № 2. — С. 201—247.
- Велиханова Н.М.* О торговых путях купцов-руссов и купцов-евреев ар-Разани по сочинению Ибн Хордадбега «Книга путей и владений» // Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. — М., 1979. — С. 37—42.
- Величко Г.* Політичні і торговельні взаємини Русі і Візантії в X—XI століття // Записки НТШ. — 1895, Т. 6. — Кн. 2. — С. 1—36.
- Вестберг Ф.* К анализу восточных источников о Восточной Европе // ЖМНП. — 1908, Ч. 13. — № 1 (Январь). — С. 364—412.
- Византийская книга Эпарха* / Изд. М.Я. Сюзюмова. — М., 1962.
- Вилинбахов В.Б.* Балтийско-Волжский путь // СА. — 1963, № 3. — С. 126—135.
- Галкина Е.С.* Тайны Русского каганата. — М., 2002.
- Гапусенко І.М.* Київська Русь і Північне Причорномор'я // УІЖ. — 1961, № 6. — С. 51—60.
- Гаркави А.Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. — СПб., 1870.
- Георгиев П.* За монетната циркуляция в Българската столица през VII—IX век // Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие. — Варна, 2001. — С. 223—229.
- Головко О.Б.* Давня Русь у системі Byzantine Commonwealth // СС. — 2003, № 1. — С. 44—59.
- Головко О.Б.* Русь у міжнародному житті Європи IX—X ст. — К., 1994.
- Гусаков А.Д.* О некоторых явлениях в денежном обращении древней Руси // Известия АН СССР, Отделение экономики и права. — 1946, № 3. — С. 231—247.
- Договоры Руси с Византией X в.* // Памятники русского права. — 1952, Вып. 1. — С. 3—70.
- Домановский А.Н.* О значении слова «купля» в русско-византийских торговых договорах X в. // Русский язык: исторические судьбы и современность. — М., 2004. — С. 46, 47.
- Домановський А.М.* Причини нечисленності знахідок візантійських монет на території Давньої Русі IX—X ст.: погляд з Візантії // Древностию — 2004. — Харьков, 2004а. — С. 70—75.
- Древняя Русь в свете зарубежных источников.* — М., 2003.
- Заходер Б.Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе. — М., 1967. — Т. 2.
- Зоценко В.Н.* Византийская монета в Среднем Поднепровье // Южная Русь и Византия. — К., 1991. — С. 57—79.
- Ибн Хордадбех.* Книга путей и стран / Изд. Н. Велихановой. — Баку, 1986.
- Иванов С.А.* Концепция К. Цукермана и византийские источники о христианизации Руси в IX веке // Славяноведение. — 2003, № 2. — С. 20—22.
- История Византии:* В 3-х тт. — М., 1967. — Т. 2.
- История Украинской ССР:* В 10-ти тт. — К., 1981. — Т. 1.
- Каждан А.П.* Деревня и город в Византии IX—X вв. — М., 1960.
- Калинина Т.М.* Арабские источники VIII—IX вв. о славянах // Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 год. — М., 1994. — С. 211—224.
- Калинина Т.М.* Восточные источники о древнерусской государственности // Славяноведение. — 2003, № 2. — С. 15—19.
- Калинина Т.М.* Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX—X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. — М., 2000. — С. 106—119.
- Калинина Т.М.* Торговые пути Восточной Европы IX века // История СССР. — 1986, № 4. — С. 68—82.
- Каргер М.К.* Древний Киев. — М.—Л., 1958. — Т. 1.
- Ключевский В.О.* Сочинения. — М., 1956. — Т. 1. Курс Русской истории. — Ч. 1.
- Коновалова И.Г.* К вопросу об этнониме нұкарда у ал-Мас'уди // Средневековая Русь. — Вып. 2. — 1999. — С. 4—20.
- Коновалова И.Г.* К вопросу о датировке сообщения Ибн Хордадбега о путях купцов-руссов // Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1998. — С. 52—57.
- Коновалова И.Г.* Пути сообщения в Восточной Европе по данным средневековых арабо-персидских авторов // Древнейшие государства Восточной Европы. — М., 2000. — С. 126—133.
- Коновалова И.Г., Перхавко В.Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье. — М., 2000.
- Котляр М.* Руський флот у походах на Візантію // Політика і час. — 1997, № 4. — С. 70—76.
- Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971.
- Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України у вітчизняній історіографії // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1971. — Вип. 4. — С. 236—252.
- Котляр М.Ф., Смолій В.А.* Історія в життєписах: Пер. з рос. — К., 1994.
- Котляр Н.Ф.* Дипломатия Южной Руси. — СПб., 2003.
- Крачковский И.Ю.* Арабская географическая литература. — М.—Л., 1957.
- Кропоткин В.В.* Клады византийских монет на территории СССР. — М., 1962.

- Кропоткин В.В.* Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии н. э. — М., 1967.
- Культура* Византии второй половины VII—XII в. — М., 1989.
- Куник А.* Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. — СПб., 1903. — Ч. 2.
- Лавровский Н.* О византийском элементе в языке договоров русских с греками. — СПб., 1853.
- Лебедев Г.С.* Путь из варяг в греки // Вестн. Ленингр. ун-та, Сер. История, язык, литература. — 1975, № 20. — Вып. 4. — С. 37—43.
- Лебедев Г.С.* Путь из варяг в греки как фактор урбанизации Древней Руси, Скандинавии и Византии // Тр. VI Междунар. конгр. славянской археологии. — М., 1997. — Т. 2. Славянский средневековый город. — С. 197—209.
- Лебедев Г.С.* Эпоха викингов в Северной Европе. — Л., 1985.
- Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956.
- Левченко М.В.* Русско-византийские договоры 907 и 911 гг. // ВВ. — 1952, Т. 5. — С. 105—126.
- Литаврин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). — СПб., 2000.
- Литаврин Г.Г.* Византия и Древняя Русь в конце IX—X в. // Литаврин Г.Г. Византия и славяне. — СПб., 1999. — С. 421—428.
- Литаврин Г.Г.* Византия и Древняя Русь в период между договорами 911 и 944 гг. // Внешняя политика Древней Руси. — М., 1988. — С. 38—42.
- Литаврин Г.Г.* Древняя Русь, Болгария и Византия в IX—X вв. // История, культура, этнография и фольклор: IX междунар. съезд славистов. — М., 1983. — С. 62—76.
- Литаврин Г.Г.* Условия пребывания древних русов в Константинополе в X в. и их юридический статус // ВВ. — 1993, Т. 54. — С. 81—92.
- Литаврин Г.Г., Янин В.Л.* Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX—XV вв. // История СССР. — 1970, № 4. — С. 32—53.
- Литовченко В. В.* Ремесло и торговля в новеллах Льва VI Мудрого // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Мат. науч. конф. — Харьков, 1995. — С. 103.
- Літопис* Руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. — К., 1989.
- Львов А.С.* Лексика «Повести временных лет». — М., 1975.
- Массон М.Е.* К вопросу о взаимоотношениях Византии и Средней Азии по данным нумизматики // Тр. Среднеазиат. гос. ун-та. — 1951, Вып. 23. — Кн. 4. — С. 91—104.
- Назаренко А.* Две Руси IX века // Родина. — 2002, № 11—12. — С. 16—22.
- Новое* в археологии Киева. — К., 1981.
- Новосельцев А.П.* Арабский географ IX в. Ибн Хордадбех о Восточной Европе // Исследования по истории феодализма. — М., 1982. — С. 120—127.
- Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 355—419.
- Новосельцев А.П., Паушто В.Т.* Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.) // История СССР. — 1967, № 3. — С. 81—108.
- Обнорский С.П.* Язык договоров русских с греками // Обнорский С.П. Избранные работы по русскому языку. — М., 1960. — С. 99—120.
- Оболенский Д.* Византийское Содружество Наций. — М., 1998.
- Острогорський Г.* Історія Візантії. — Львів, 2002.
- Перхавко В.Б.* О торговых контактах Киева с Болгарией в IX—XII вв. // Проблемы социально-экономической истории феодальной России. — М., 1984. — С. 92—99.
- Перхавко В.Б.* Развитие торговых контактов Киева с западославянскими и южнославянскими землями в IX—XIII вв. // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 98—100.
- Петров А.М.* Азиатско-европейский торговый баланс на рубеже нашей эры // НАА. — 1976, № 4. — С. 68—78.
- Петров А.М.* Азиатско-западноевропейский торговый баланс в средние века // Ближний и Средний Восток: товарно-денежные отношения при феодализме. — М., 1980. — С. 178—192.
- Петрухин В.Я.* «Русский каганат», скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии // Древнейшие государства Восточной Европы. 1999 г. Восточная и Северная Европа в средневековье. — М., 2001а. — С. 127—143.
- Петрухин В.Я.* Был путь из Варяг в Греки и из Грек... // Путь из Варяг в Греки и из грек... Каталог выставки. — М., 1996. — С. 8—17.
- Петрухин В.Я.* Варяги и хазары в истории Руси // ЭО. — 1993, № 3. — С. 68—82.
- Петрухин В.Я.* О «Русском каганате», начальном летописании, поисках и недоразумениях в новейшей историографии // Славяноведение. — 2001, № 4. — С. 78—82.
- Петрухин В.Я.* Путь из варяг в греки: становление древнерусского государства и его международные связи // Тр. VI Междунар. конгр. славянской археологии. — М., 1998. — Т. 4. Общество, экономика, культура и искусство славян. — С. 127—134.
- Петрухин В.* Путь из варяг в греки // Родина. — 2002, № 11—12. — С. 52—58.

- Петрухин В.Я.* [Рецензия] // Славяноведение. — 2001б, № 2. — С. 86—90.
- Пигулевская Н.В.* Византия на путях в Индию. — М.—Л., 1951.
- Пигулевская Н.В.* К вопросу об организации и формах торговли и кредита в ранней Византии // ВВ. — 1951, Т. 4. — С. 84—90.
- ПВЛ* / Изд. Д.С. Лихачева. — СПб., 1999.
- ПВЛ* / Изд. О.В. Творогова // Библиотека литературы Древней Руси. — СПб., 2000. — Т. 1.
- Покровська О.А.* Торговельна та економічна лексика в сучасних історичних словниках та українських писемних пам'ятках // Вестник МСУ. — 1999. — Т. 2, № 4. — С. 99—101.
- ПСРЛ.* — Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. — М., 1962.
- ПСРЛ.* — Т. 2. Ипатьевская летопись. — М., 1962.
- Потин В.М.* Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным // Исторические связи Скандинавии и России IX—XX вв. — Л., 1970. — С. 64—80.
- Пресняков А.Е.* Лекции по русской истории. — М., 1938. — Т. 1. Киевская Русь.
- Приселков М.Д.* Русско-византийские отношения IX—XII вв. // ВДИ. — 1939, № 3. — С. 98—109.
- Приселков М.Д.* Троицкая летопись. Реконструкция текста. — М.—Л., 1950.
- Пріцак О.Й.* Раданія і Русь // СС. — 2001, № 2. — С. 9—20.
- Резников А.В.* Византия и Украина: генезис взаимоотношений // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. — 2001, Вип. 3. — С. 8—22.
- Ричка В.М.* Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації // УІЖ. — 2001а, № 2. — С. 23—33.
- Романов Б.А.* Деньги и денежное обращение // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. — М.—Л., 1948. — Т. 1. — С. 370—396.
- Романчук А.И.* К вопросу об использовании нумизматических данных при изучении византийского города периода «темных веков» // Мир Александра Каждана: К 80-летию со дня рождения. — СПб., 2003. — С. 132—137.
- Романчук А.И.* Состояние городской экономики и находки монет // Византийское государство в IV—XV вв. Центр и периферия. — Барнаул, 1998. — С. 67—69.
- Романчук А.И., Щеглов А.Н.* Проблема культурного слоя в византийской археологии // ВВ. — 1998, Т. 55 (80). — Ч. 2. — С. 178—183.
- Рыбаков Б.А.* Новая концепция предыстории Киевской Руси // История СССР. — 1981, № 2. — С. 40—59.
- Рыбаков Б.А.* Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. — М.—Л., 1948. — Т. 1. — С. 315—369.
- Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси: IX — пер. пол. X в. — М., 1980.
- Свердлов М.Б.* Домонгольская Русь. — СПб., 2003.
- Свердлов М.Б.* Локализация русов в арабской географической литературе IX—X вв. // Известия ВГО. — 1970, № 4. — С. 363—369.
- Свердлов М.Б.* Русский купец в Константинополе в первой половине X в. // Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1999. — С. 54—57.
- Свердлов М.Б.* Транзитные пути в Восточной Европе IX—XI вв. // Известия ВГО. — 1969, № 6. — С. 540—545.
- Седов В.В.* Древнерусская народность. — М., 1999.
- Седов В.В.* О русах и русском каганате IX в. // Славяноведение. — 2003, № 2. — С. 3—14.
- Седов В.В.* Русский каганат IX века // ОИ. — 1998, № 4. — С. 3—15.
- Сидоренко Е.Ф.* К вопросу о путях восточной торговли Древней Руси // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. — К., 1991. — С. 154—159.
- Сидоренко О.Ф.* До питання про початковий етап торговельних зв'язків Русі з Візантією // Феодалізм на Україні. — К., 1990. — С. 13—28.
- Сидоренко О.Ф.* Торговельні зв'язки Русі зі Сходом у ранньофеодальний період // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1989. — Вип. 15. — С. 15—21.
- Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі. — К., 1992.
- Сидоренко О.Ф.* «Шлях із варяг в греки» і балтійська торгівля Русі // Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. — К., 1990а. — С. 19—22.
- Смирнов В.Н.* К вопросу об экономических связях средневековой Руси с Византией и Северным Причерноморьем // Внешняя политика Древней Руси. — М., 1988. — С. 87—91.
- Смирнов В.Н.* Экономические связи Древней Руси с Византией и Северным Причерноморьем в VIII—XV вв.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Л., 1980.
- Сорочан С.Б.* Византия IV—IX веков: этюды рынка. — Харьков, 2001.
- Сорочан С.Б.* Организация контроля за купечеством в сфере внешней торговли Византии VII—IX вв. // Международные связи в средневековой Европе. — Запорожье, 1991. — С. 19—21.
- Сорочан С.Б.* О торгово-экономической политике Византии в Нижнем Подунавье в VII—X вв. // Болгарский ежегодник. — Харьков—София, 1996. — Т. 2. — С. 60—78.

- Сорочан С.Б.* Случайность или система? Раннесредневековый византийский «меркантилизм» // *Древности* 1995. — Харьков, 1995. — С. 122—132.
- Столярник Е.С.* Очерки монетного обращения Северо-Западного Причерноморья в поздне римское и византийское время, конец III — начало XIII в. — К., 1992.
- Сюзюмов М.Я.* Ремесло и торговля в Константинополе в начале X в. // *ВВ.* — 1951, Т. 4. — С. 11—41.
- Сюзюмов М.Я.* Экономические воззрения Льва VI // *ВВ.* — 1959, Т. 15. — С. 33—49.
- Тодорова Е.* К вопросу о товарообмене на Балканском полуострове в период раннего средневековья // *Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей.* — М., 1987. — С. 165—176.
- Толочко П.П.* Візантія. Східні слов'яни. Русь // *Археологія.* — 1991, № 2. — С. 3—5.
- Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. — К., 1989.
- Толочко П.П.* Древний Киев. — К., 1983.
- Толочко П.П.* Київська Русь. — К., 1996.
- Толочко П.П.* Про торговельні зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією у VIII—X ст. // *Археологічні дослідження стародавнього Києва.* — К., 1976. — С. 3—11.
- Толочко П.П.* Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // *Славяне и Русь (в зарубежной историографии).* — К., 1990. — С. 99—121.
- Толочко П.П.* Русь и Византия // *Культура славян и Русь.* — М., 1998. — С. 63—71.
- Толочко П.П.* Русь изначальная // *Археологія.* — 2003, № 1. — С. 100—103.
- Франклин С., Шепард Д.* Начало Руси 750—1200. — СПб., 2000.
- Цукерман К.* Два этапа формирования древнерусского государства // *Славяноведение.* — 2001, № 4. — С. 55—77.
- Цукерман К.* Два этапа формирования древнерусского государства // *Археологія.* — 2003, № 1. — С. 76—99.
- Шекера І.М.* Міжнародні зв'язки Київської Русі. — К., 1963.
- Штатман И.Л.* Волжский путь поступления византийских милиарисиев в Восточную Европу и Прибалтику в X веке // *История и культура славянских стран.* — Л., 1972. — С. 32—38.
- Янин В.Л.* Денежно-весовые системы русского средневековья. — М., 1956.
- Янин В.Л.* Нумизматика и проблемы товарно-денежного обращения в Древней Руси // *ВИ.* — 1955, № 8. — С. 135—142.
- Andreades A.* The Economic Life of the Byzantine Empire // *Byzantium.* — Oxford, 1962. — P. 51—70.
- Arne T.J.* La Suède et l'Orient. — Uppsala, 1924.
- Basilicorum libri LX / Ed. C.G.E. Heimbach, G.E. Heimbach.* — Lipsiae, 1840. — Т. 2; 1862. — Т. 5.
- Chirovsky N.L.Fr.* Old Ukraine. Its Socio-Economic History Prior to 1781. — New Jersey, 1963.
- Christian D.* Silk Roads or Steppe Roads? // *JWH.* — 2000. — Vol. 11, № 9. — P. 1—26.
- Corpus juris civilis.* — Berolini, 1895. — Vol. 2: Codex Justinianus / Rec. P. Crueger.
- Dimian I.* Coteva descoperiri monetare bizantine pe teritoriul R. P. R. // *Studii si cercetvri de numismatica.* — Vol. 1. — 1957. — P. 189—216.
- Ferluga J.* Der byzantinische Handel nach dem Norden im 9. und 10. Jahrhundert // *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frhgeschichtezeit in Mittel- und Nordeuropa.* — Güttingen, 1987. — Teil. 4. — S. 616—642.
- Gieysztor A.* Les marchis et les marchandises entre le Danube et la Volga aux VIII-e — XI-e s. // *Mercati et mercanti nell'alto Medioevo.* — Spolete, 1993. — P. 499—518.
- Hellman M.* Die Handelsverträge das 10. Jahrhunderts zwischen Kiev und Byzanz // *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frhgeschichtezeit in Mittel- und Nordeuropa.* — Güttingen, 1987. — Teil. 4. — S. 641—666.
- Hendy M.F.* Studies in the Byzantine Monetary Economy. — Cambridge, 1985.
- Ibn Hurdadbeh.* Kitāb al-Masblik wa'l-mamalik // *Krydla arabskie do dziejw slowianszczyzny / Wyd. T. Lewicki.* — Wrocław—Kraków, 1956. — Т. 1. — С. 41—157.
- Kitāb al-Masblik wa'l-Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu'l-Kāsim 'Obaidallah ibn 'Abdallah Ibn Khordadbeh... / M. J. de Goeje.* — Lugduni Batavorum, 1889.
- Iluk J.* The Export of Gold from the Roman Empire to Barbarian Countries from the 4th to the 6th Centuries // *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte,* 1985. — Bd. 4, № 1. — P. 79—103.
- Laiou A.E.* Exchange and Trade, Seventh — Twelfth Centuries // *EHB.* — Vol. 2. — P. 681—754.
- Les Nouvelles de Leon VI le Sage / Texte et trad. publies par P. Noailles et A. Dain.* — Paris, 1944.
- Lopez R.S.* The Dollar of the Middle Ages // *JEH.* — 1951. — Vol. 11, № 3. — P. 209—234.
- Lopez R.S.* The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century // *DOP.* — 1959, Vol. 13. — P. 67—85.
- Marquart J.* Osteuropdische und ostasiatische Streifzüge. — Leipzig, 1903.
- Noonan Th.S.* The Circulation of Byzantine Coins in Kievan Rus' // *BS.* — 1980, Vol. 7. — P. 143—181.
- Noonan Th.S.* When did Rus/Rus' Merchants First Visit Khazaria and Baghdad? // *AEMA.* — 1987—1991, Vol. 7. — P. 213—219.

- Noonan Th. The Monetary History of Kiev in the Pre-Mongol Period // HUS. — 1987a, Vol. 11. — P. 384—443.
- Pritsak O. An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of Ar-Rūs in the Second Half of the Ninth Century // Folia Orientalia. — 1970, T. 12. — P. 241—259.
- Simkin C. The Traditional Trade of Asia. — London, 1968.
- Sorlin I. Les traites de Byzance avec la Russe au X-e siècle // CMRS. — 1961. — T. 2, № 4. — P. 447—475.
- The Cambridge Economic History of Europe / 2nd ed. — Cambridge, 1987. — Vol. 2.
- Treadgold W.A. A History of the Byzantine State and Society. — Stanford, 1997.
- Westberg F. Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa // Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg. — 1899, T. 11.
- Zgusta R. Kievan Coinage // SEER. — 1975. — Vol. 53, № 133. — P. 483—492.
- Zuckerman C. Deux étapes de la formation de l'ancien état russe // Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient. — Paris, 2000. — P. 95—120.

Одержано 11.10.2004

А.Н. Домановский

ОТДЕЛЬНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ ВНЕШНЕТОРГОВОЙ ПОЛИТИКИ ВИЗАНТИЙСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА И РАННЯЯ ИСТОРИЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ГОСУДАРСТВА

В статье рассмотрен вопрос о влиянии византийской внешнеэкономической политики на формирование отдельных особенностей русско-византийской торговли IX—X вв. Приведены новые объяснения феномена незначительного количества византийских монет на территории Древней Руси. Опровергнуто мнение о том, что это явление — прямое свидетельство слабого развития торговых отношений Руси с Византийской империей. В то же время, обоснование этого феномена исключительно независимыми действиями древнерусских купцов, которые были заинтересованы вывозить из столицы империи не монеты из драгоценных металлов, а высоколиквидные византийские товары, признано недостаточным. Сделано предположение, что незначительное количество византийских золотых и серебряных монет на территории Древнерусского государства можно объяснить целенаправленной и эффективной политикой византийского правительства. Она проявила себя как в прямых запретах вывозить драгоценные металлы, в том числе и монеты, за пределы государства, так и в создании таких условий ведения торговли, при которых иностранным купцам, прибывавшим в столицу империи, было выгодно вывозить на родину не византийские деньги, а изделия константинопольского ремесла. Наличие в империи таких условий ведения торговли позволяет говорить о целенаправленном стремлении имперского правительства увеличить экспорт изделий столичного ремесла, что можно считать одним из проявлений византийского протекционизма. Данное объяснение позволяет выдвинуть предположение о существовании регулярной торговли восточных славян с Византийской империей уже в начале IX в. и привести новые аргументы в пользу локализации восточнославянских протогосударственных образований IX в. в Среднем Поднепровье либо в Днепровско-Донском междуречье.

A.M. Domanovskiy

SOME ELEMENTS OF THE FOREIGN TRADE POLICY OF THE BYZANTINE GOVERNMENT AND THE EARLY HISTORY OF THE ANCIENT RUS STATE

The article discusses the problem of influence of Byzantine foreign-economic policy on the formation of some peculiarities of trade between Byzantium and Rus' in the IX—X cc. New explanations of the phenomenon of an insignificant number of Byzantine coins ever discovered on the territory of Ancient Rus' are presented. The belief that this phenomenon is a direct indication of weak trade connections between Rus' and Byzantine Empire is disproved. At the same time it is considered insufficient to ground the phenomenon purely on independent activity of Ancient Rus' merchants who were interested in exporting marketable Byzantine goods rather than coins made of precious metal from the capital of the Empire. It is suggested that the small number of Byzantine gold and silver coins on the territory of the Ancient Rus' state can be explained by purposeful and effective policy of the Byzantine government. The policy showed itself in direct banning to take precious metals, the coins inclusive, out of the state, as well as in creating special trade conditions for the foreign merchants coming into the capital of the Empire was advantageous for them to export handicraft goods of Constantinopol' rather than Byzantine money. These trade conditions created within the Empire make it possible to state the purposive attempt of the Imperial government to enlarge exports of goods made by the craftsmen of the capital, which can be regarded as a display of Byzantine protectionism. This explanation permits to suggest the existence of regular trade between the Eastern Slavs and the Byzantine Empire as early as the beginning of the IX c., and to cite new arguments in favor of localization of the East Slavonic proto-state formations of the IX c. in the Middle Dnieper River Region or in Dnieper-Don interfluvium.